

## ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ  
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

### ԼՈՒՈՒ ԳԱՎԱՌԻ ԷԹՆԻԿ ՊԱՏԿԵՐԸ XVIII Դ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XIX Դ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄԾԱԿԻՆ

Լոռու գավառում հայկական տարրը վաղնջական ժամանակաշրջաններից կազմել է բնակչության մեծամասնությունը:

Թուրքերը գաղթել են այստեղ Շահ Աբասի հրամանով (1605 թ.) և իրենց ցեղային բորչալու անունը տվել այն հարթությունը, որտեղ բնակություն են հաստատել: XVIII դ. I կեսին պարսից շահ Թահմասպան (1524–1576), իր թիկունքն ամրապնդելու համար, շիա դավանանքի թուրքական զուլքաթար ցեղախմբին պատկանող բորչալու, դադախ, շամսադինլու, դաջար ցեղերի բնակեցրեց Հյուսիսային Հայաստանի Լոռի, Փամբակ, Աղստև, Տավուշ և այլ վայրերում<sup>1</sup>:

XVIII դ. II կեսին գավառի հյուսիս-արևելյան մասում՝ հիմնականում Ալավերդիում, Մադանում և Ախթալայում, բնակություն հաստատեցին հույներ:

Հայ բնակչությունը Լոռիում ավելի շատացավ XVIII դ. վերջերին՝ Ղարաբաղից և XIX դ. առաջին երեսնամյակին՝ Արևմտյան Հայաստանի հյուսիս-արևելյան տարածքներից հայերի վերաբնակեցման հետևանքով:

Ռուս պատմաբան Վ. Իվանենկոն նշում է, որ արդեն XVIII դ. վերջերին սկզբին Վրաստանի բնակչության զգալի մասը

<sup>1</sup> Վիրաբյան Ա., Եթիմյան Գ., Մեծ Ղարաբաղիսա, հ. 1, Ե., էջ 69:

կազմում էին հայերը, այնտեղ բնակութուն էին հաստատել հայոց հին թագավորության շառավիղները<sup>2</sup>:

Ըստ սկզբնաղբյուրների՝ Վրաստանում, առանց նրա կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանի Ղազախ-Շամշագին, Փամբակ, Տաշիր, Աշոցք գավառների, հայ ազգաբնակչության թիվը հասնում էր 27-28 հազարի<sup>3</sup>:

1801 թ. Արևելյան Վրաստանի հետ Ռուսաստանին անցած Լոռիում, Փամբակում, Ղազախում և այլ հայկական տարածքներում հայերի թիվը՝ կապված պարսկա-թուրքական ավերիչ արշավանքների (հատկապես պարսից Աղա Մամադ խանի) և հյուսիսկովկասյան լեռնականների լեզգիների հարձակումների հետ, խիստ նվազել էր: 1801 թ. հետո նշված տարածքների հայ բնակչության թիվը սկսեց նկատելիորեն աճել. բնակավայրերը լքած շատ լոռեցիներ վերադարձան:

Ռուսաստանին միավորմամբ հաստատվում է Վրաստանի վարչական նոր բաժանումը. կազմավորվում է վրացական նահանգը, որի կազմի մեջ մտնում էին Վրաստանը (Քարթլին և Կախեթը) և, այսպես կոչված, «Թաթարական դիստանցիաները»: Վրաստանն իր հերթին բաժանվում էր հինգ գավառների (ուեղդ), որոնցից երեքը Քարթլիում՝ Վերին Քարթլի (Դուշեթ, Կենտրոնով), Միջին Քարթլի (Գորի), Ներքին Քարթլի (Թիֆլիս և Սոմխեթ, Լոռի), իսկ երկուսը Կախեթում՝ Թելավ և Սղնախ<sup>4</sup>: «Թաթարական դիստանցիաներն» էին՝ Բորչալուի, Ղազախի, Փամբակի, Շամշագինի և Շորապյալի: Փաստորեն, Լոռու գավառը, Թիֆլիսի հետ միասին, հայտնվեց Ներքին Քարթլի վարչամիավորի կազմում, իսկ Գորիի և Դուշեթի հետ միասին՝ ավելի մեծ՝ Քարթլի վարչատարածքային միավորի կազմում: Քիչ անց նահանգն ընդարձակվում է՝ Լոռու կազմի մեջ մտած

<sup>2</sup> Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества Великого Князя Михаила Николаевича, Тифлис, 1901, с. 29.

<sup>3</sup> Նույն տեղում:

<sup>4</sup> Дубровин Н., Георгий XII, последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1897, с. 250.

Փամբակի միավորմամբ<sup>5</sup>: Լոռին և Փամբակը միասին կազմեցին մեկ վարչական միավոր՝ Լոռի-Փամբակի ուղեմաս անվանումով: Գավառները բաժանվեցին վոլոստների:

Նույն 1801 թ. Ռուսաստանին անցած տարածքները ենթարկվեցին վարչական բաժանումների. կազմվեցին բոլոր գյուղերի անվանացուցակները, սակայն, առանց նրանց բնակչության թվաքանակը ներկայացնելու: Յուրաքանչյուր համաձայն՝ Լոռու 25 բնակավայրերից 17-ն ուներ հայ և վրացի խառը ազգաբնակչություն, չորսը՝ վրացի և մեկը՝ օսեթ քրիստոնյա:

Շուրվերի վոլոստի մեջ ընդգրկված Հաղպատ, Որնակ, Սանահին, Շնող, Դսեղ, Ուզունլար գյուղերի բնակիչների դիմաց արձանագրված է միայն հայեր, Ախթալա-Մաղանի դիմաց՝ վրացիներ և հայեր<sup>6</sup>:

Անդրկովկասի ռուսական իշխանությունները նպաստում էին նորանվաճ տարածքների վերաբնակեցման գործընթացին: Դա պայմանավորված էր նորանվաճ տարածքներում Ռուսաստանի ռազմավարական և տնտեսական քաղաքականությամբ: Լոռու ամայի լինելու և նրա վերաբնակեցման կարևորության ու օգտակարության մասին նշում են Կովկասում ռուսական պետական պաշտոնյաները, ռուսական բանակի զինվորական հրամանատարության, գործարանային գերատեսչությունների ներկայացուցիչները՝ կայսրին, ռազմական բարձրաստիճան ներկայացուցիչներին և այլ անձանց ուղղված իրենց զեկուցագրերում, նամակներում, հրամանագրերում<sup>7</sup>: Այդ հաշվետվություններում մանրամասն քննարկվում են Լոռու վերաբնակեցման խնդիրները:

<sup>5</sup> Шахатунян Н., Административный передель Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 84.

<sup>6</sup> Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК), т. 1, Тифлис, 1866, с. 461—474.

<sup>7</sup> Նույն տեղում, տ. 1, с. 15, 474, տ. 2, Тифлис, 1868, с. 204-209, 211, 216, 615, տ. 4, Тифлис, с. 52, 172, տ. 5, ч. 1, Тифлис, с. 111, 115, 183; Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, ред. Ц. Агаян, т. 1, Е., 1972, с. 198, 202—203.

1804 թ. հոկտեմբերի 13-ին պարսիկներից փրկություն փնտրող և Երևանից դուրս եկած 2 հազար հայ ընտանիք հեռացել էին Կարսի տարածք: Ռուսների ջանքերով նրանք դալիս են Լոռի, որոնցից մոտ 1000 տուն ցանկություն են հայտնում մշտապես բնակություն հաստատել Լոռիում<sup>8</sup>:

Ջավախքի Կոթելիա գյուղից գաղթեցված 57 ընտանիքների, որոնք ռուսական իշխանությունների ջանքերին հակառակ հաստատվել էին ոչ թե Լոռիում, այլ Թիֆլիսի շրջակայքում, դեռևս գններալ Ա. Տորմասովը հորդորում էր տեղափոխվել Բորչալու՝ նրանց խոստանալով կյանքի օրինակելի պայմաններ<sup>9</sup>: Նախատեսվում էր, որ սեպտեմբեր ամսին նրանք պետք է վերաբնակվեին Լոռե ամրոցի և Ուզունլար (Օձուն) գյուղի միջև՝ նախկինում եղած Բալախչայ գյուղատեղիում<sup>10</sup>:

1804 թ. կամերալ վիճակագրության համաձայն՝ Լոռու գավառում ապրում էր 780 ընտանիք կամ 3 908 մարդ՝ գերազանցապես հայ ազգաբնակչությամբ, որոնցից 2252 արական և 1656 իգական սեռի ներկայացուցիչներ<sup>11</sup>:

1804–1805 թթ. Փամբակի գավառում (Լոռին Փամբակից բաժանվում էր Բզովդալ կամ Դվալ լեռով) ապրում էր 514 ընտանիք կամ 3886 մարդ, որոնցից հայեր՝ 401 ընտանիք կամ 3297 մարդ, որոնք կազմում էին գավառի բնակչության 78,1 տոկոսը, իսկ մնացած 21,9 տոկոսը՝ 113 ընտանիքը (589 մարդ), մահմեդականներ էին<sup>12</sup>:

Բորչալուի ուղեմասում բնակվում էր 580 ընտանիք (1746 ար., 1166 իգ., ընդամենը՝ 2912 մարդ), որոնցից հայեր՝ 501 ըն-

<sup>8</sup> «Փորձ», Թիֆլիս, 1877–1878, N 2, էջ 390–391:

<sup>9</sup> Սելքոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 162:

<sup>10</sup> Присоединение ..., с. 602.

<sup>11</sup> Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, 1850, отд. III, с. 82.

<sup>12</sup> Հայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005, էջ 145:

տանիք (1509 ար., 1008 իգ., ընդ.՝ 2517 մարդ), հույներ՝ 79 ընտանիք (237 ար., 158 իգ., ընդ.՝ 395 մարդ)<sup>13</sup>:

Հոռու և Բորչալուի ուղեմասերը միասին ներկայացնում են հետեյալ պատկերը. 1360 ընտանիք (3998 ար., 2822 իգ., ընդ.՝ 6820 բնակիչ), որոնցից՝ հայեր 1284 (3761 ար., 2664 իգ., ընդ.՝ 6425 բնակիչ), հույներ՝ 79 ընտանիք (237 ար., 158 իգ., ընդ.՝ 395 բնակիչ)<sup>14</sup>:

XIX դ. սկզբի ոռոս-պարսկական և ոռոս-թուրքական պատերազմների հետևանքով գավառում տեղի ունեցավ ազգաբնակչության թվաքանակի կրճատում և տնտեսության քայքայում: Պատերազմների հետևանքով հայ բնակչության արտագաղթը և գերեվարությունները, ոռոս զինվորական հրամանատարության կատարած վերաբնակեցումները մեծ ազդեցություն էին թողնում ազգաբնակչության թվի տատանումների վրա:

1814 թ. Փամբակում ոռոսական զինվորական մարմիններն արևմտահայերից ստանում էին բազմաթիվ խնդրագրեր՝ Անդրկովկասի ոռոսահպատակ մարզեր գաղթելու թույլտվություն ստանալու համար<sup>15</sup>: Անդրկովկասի ոռոսական իշխանությունները շարունակում էին նպաստել նորնվաճ տարածքների վերաբնակեցման գործընթացին: Զանգվածային այս գաղթերը նպաստեցին Արևելյան Հայաստանի մի շարք տարածքների բնակչության էթնիկ պատկերի վերականգնմանը:

Այս տարածքներում կրկին ազգաբնակչության թվի վերելք գրանցվեց 1804–1813 թթ. ոռոս-պարսկական և 1806–1812 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմների ավարտից և երկրամասում խաղաղություն հաստատվելուց հետո: 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կնքված Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով Ան-

<sup>13</sup> Саркисян Г., Население Восточной Армении в XIX–XX вв., Е., 2002, с. 90.

<sup>14</sup> Նույն տեղում:

<sup>15</sup> Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե., 1994, էջ 122: Նույնի՝ Ազգաբնակչության տեղաշարժերը Էրզրումի նահանգի Բայազետ, Դիադին և Ալաշկերտ գավառներում 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, «ԼՅԳ», 1988, N 5, էջ 16:

դըրկովկասի մի մասը, Վրաստանը, Շամշադինը, Ղաբարադը, Շորադյալը, Լոռին, Ղազախը մտան Ռուսաստանի կազմի մեջ: Ռուսաստանին միանալուց հետո Լոռին, Փամբակը և Բորչալուն կազմում էին մեկ գավառ՝ Բորչալու անունով, որը մտնում էր Թիֆլիսի նահանգի մեջ: Թիֆլիսի նահանգի Բորչալու գավառում (Դերեգ գետի ավազանի միջին մասը) ապրում էր շուրջ 7190 մարդ (1300 ծուխ՝ 3925 ար., 3265 իգ.), որոնցից հայերը կազմում էին 1110 ընտանիք (3355 ար., 2820 իգ., ընդ.՝ 6175 մարդ կամ գավառի ողջ բնակչության 86 տոկոսը), հույները՝ 115 ընտանիք (345 ար., 270 իգ., ընդ.՝ 615 մարդ կամ 8,5 տոկոսը), թյուրքալեզու էթնիկ խմբերը՝ 75 ընտանիք (225՝ ար., 175՝ իգ., ընդ.՝ 400 մարդ կամ 5,5 տոկոս)<sup>16</sup>:

XIX դարի 20-ական թթ. սկզբներից, կապված՝ պատերազմների ավարտի հետևանքով երկրամասում հաստատված խաղաղության հետ, այս տարածաշրջաններում կրկին գրանցվեց ազգաբնակչության թվի աճ:

1820 թ. ալաշկերտցի գաղթականները (հիմնականում կաթոլիկներ) գաղթելով բնակվել են Շիրակի Խլի-Ղարաքիլիսա, Թափաղուլակ, Քաֆթաուլու, Հոռոմ և այլ դյուզերում, որտեղից 1822 թ. վերաբնակվել են Լոռու Շահնազար, Մեծ և Փոքր Ղարաքիլիսա, Շիշթափա և Սարչապետ գյուղերում: Այս, ինչպես նաև հետագայում Լոռի եկած ալաշկերտցիներն ամբողջովին ենթարկվեցին լուսեցիների ազդեցությանը<sup>17</sup>:

1824–1825 թթ. Փամբակի, Շորադյալի և Լոռու գավառներում բնակչության ընդհանուր թիվը, գերազանցելով 1804–1805 թթ. ցուցանիշը (2102 ընտանիք), հասավ մինչև 2150 ընտանիքի<sup>18</sup>:

XIX դ. սկզբի պատերազմների և թուրք-պարսկական տիրապետության պայմաններում Փամբակի և Լոռու գավառներ-

<sup>16</sup> Саркисян Г., указ. соч., с. 106.

<sup>17</sup> Народы Кавказа, т. II, М., 1962, с. 441.

<sup>18</sup> Հայրապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 144:

րում ավելացավ նաև մահմեդականների թիվը, սակայն 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով նրանց մեծ մասն արտագաղթեց: 1826–1829 թթ. ընթացքում խիստ տուժեց տարածաշրջանի հայ ազգաբնակչությունը. բնակչության մի մասը լքեց բնակավայրերը, մյուս մասը սպանվեց կամ գերի ընկավ, սակայն պատերազմներին հաջորդած զանգվածային վերաբնակեցումները համալրեցին Լոռու գավառի հայ բնակչության թիվը՝ պահպանելով էթնոթողովրդագրական նախկին պատկերը և հայ տարրի գերիշխանությունը մյուս ազգությունների նկատմամբ:

1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի և 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանոպոլսի հաշտության պայմանագրերը իրավունք ընձեռեցին քրիստոնյաներին՝ արտագաղթելու պարսկահայտակ և օսմանահայտակ տարածքներից:

1829 թ. հունվարի 5-ին Կարսի էյալեթի հայերից շուրջ 2464 ընտանիք, 3 փուլով գաղթելով, տեղավորվեցին Փամբակ-Շորաբյալի ուղեմասում. նրանցից մի խումբ տեղավորվեց Փամբակի Ղաբաքիլիսա գյուղում<sup>19</sup>: Վերաբնակվողների մի մասի խնդրանքի համաձայն՝ նրանց բնակության վայրեր հատկացվեցին Լոռի-Փամբակի գավառում<sup>20</sup>: Մինչ այդ՝ 1810 թ. վերջին և 1811 թ. ընթացքում գաղթած կարսեցիների ու արևմտահայ մյուս վերաբնակիչների մի մասը ևս տեղակայվել էին ինչպես Բորչալուում, այնպես էլ Փամբակում<sup>21</sup>:

1829–1830 թթ. Արևմտյան Հայաստանից դեպի Արևելյան Հայաստան կատարված զանգվածային վերաբնակեցման հե-

<sup>19</sup> Կարապետյան Մ., Եփրեմ Սեթը արևմտահայության 1829–1830 թթ. գաղթի մասին, «ՊԲՀ», 1974, N 2, էջ 292:

<sup>20</sup> Ղարաբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829–1830 թթ. գաղթը Հայկական Մարզ և հարակից շրջաններ, «ՊԲՀ», 1973, N 2, էջ 94, նաև՝ Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828–1830 гг., «ԲՀԱ», 1977, N 3, էջ 8–9:

<sup>21</sup> Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչափողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Ե., 2006, էջ 118:

տեանքով տեղի ունեցավ բնակչության թվի կտրուկ աճ: Վերաբնակիչները հաստատվում էին ավերված և լքված գյուղերում՝ վերականգնելով և նոր շունչ տալով դրանց: Լոռի եկած արևմտահայերը հիմնականում բնակություն հաստատեցին գավառի արևմտյան մասում:

Ռուս-թուրքական սահմանն անցնելուց հետո, բայազետցիների բավական մեծ մի զանգված, Հայկական մարզում հաստատվելու փոխարեն նախընտրել է տեղավորվել Լոռի-Փամբակի և Շորադյալի գավառներում<sup>22</sup>:

Բուն Լոռու տարածքում եղել են նաև օտար, եկվոր էթնիկ բնակչությամբ գյուղեր: Երբ Կարսից արտագաղթում և Փամբակի ու Շիրակի ուղեմասերում մշտական բնակություն է հաստատում 2264 Հայ ընտանիք, նրանց հետ դալիս է նաև 600 հույն ընտանիք<sup>23</sup>: Գերմանացիները գաղթել են 1818 թ.՝ Վյուտեմբերգյան թագավորությունից՝ հիմնելով Եկատերինենֆելդ՝ (Թբիլիսիից 60 կմ հեռու՝ Բորչալուի մոտ)<sup>24</sup>, իսկ ավելի ուշ՝ 1857 թ., Ալեքսանդրոֆիլֆա գաղութները: Հայ բոշաները հրգրումի գաղթականներ են, վերաբնակվել են տարբեր գյուղերում:

XIX դ. սկզբից, երբ Արևելյան Հայաստանի գրեթե կեսը (Արևելյան Շիրակ, Լոռի, Փամբակ, Տավուշ, Զանգեզուր) մտել էին Ռուսաստանի կազմի մեջ, ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ բնակչության ընդհանուր հաշվառմանը, կամ՝ կամերալ ցուցակագրմանը: Այն սկսվեց 1828 թ. և ավարտվեց 1834 թ.: Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, այդ թվում՝ Փամբակ-Շորադյալը, հաշվառվել են 1829 թ.: Ըստ այդմ՝ Ղազախի, Բորչալուի և Փամբակ-Շորադյալի ուղեմասերի բնակ-

<sup>22</sup> Հայրապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 100:

<sup>23</sup> Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Ե., 1979, էջ 29:

<sup>24</sup> Яскорский А., Яскорский Р., Штабы Причерноморья и Кавказа, Е., 2003, с. 117.

չությունը միասին վերցրած կազմում էր 48022 մարդ, որոնցից 24343 հայեր էին<sup>25</sup>:

1829–1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալների հիման վրա կազմված պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ ներգաղթներից հետո Փամբակ-Շորափյալի ուղեմասի (ստեղծվել էր 1805 թ., Վրաստանի կազմում՝ արդեն Ռուսաստանին միացած Լոռու, Փամբակի և Շորափյալի միավորմամբ) բնակիչները բաժանվում են տեղաբնակների և վերաբնակիչների. վերջինները 1829–1830 թթ. ռուսական տիրապետության տակ անցածներն էին:

Ըստ այդմ՝ ուղեմասում հաշվվում էին տեղաբնակներ՝ 1536 ընտանիք (5425 մարդ) և վերաբնակիչներ՝ 3148 ընտանիք (10575 մարդ), ընդամենը՝ 4684 ընտանիք (16 000 մարդ՝ ար. սեռի): Բացի այդ՝ 214 ընտանիք (620 մարդ) հոգևորականներ, 3 ընտանիք (20 մարդ) մելիքներ: Փաստորեն՝ ներգաղթներից հետո ապրում էր 4901 ընտանիք կամ 16641 մարդ<sup>26</sup>: Ընդհանուր թվով՝ ազբնակչությունը կազմում էին հույներ՝ 169, հայ առաքելականներ՝ 14963, հայ կաթոլիկներ՝ 963, մահմեդականներ՝ 546 մարդ<sup>27</sup>:

Մինչև 1828–1829 թթ. գաղթերը նշված տարածքների ազգաբնակչության մեծամասնությունը կազմել են հայերը, թվաքանակով երկրորդ տեղում էին թուրքերը, երրորդում՝ վրացիները: Վերջիններս ողջ բնակչության 10 տոկոսից պակաս են եղել:

Լոռիում հաստատված հայերը հիմնականում եկել էին Ղարաբաղից, Շամշադինից, Ալաշկերտից, Կաբինից, Փամբակից, Ղազախից: Ղարաբաղի գաղթականները գլխավորապես տեղավորվել են Բոլնիս-Խաչենում, Դաղեթ-Խաչենում<sup>28</sup>, մասամբ՝ Շնողում, Օձունում, Դսեղում, Շահալիում և այլուր: Օձուն, Շնող և Շահալի գաղթած փոքրաթիվ դարաբաղյցիները ենթարկվել են բնիկների ազդեցությանը՝ կորցնելով սովորութային և

<sup>25</sup> Կորկուտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831–1931 թթ.), Ե., 1932, էջ XXVII:

<sup>26</sup> Обзорение российских владений за Кавказом, СПб., 1836, ч. 2, с. 303–304.

<sup>27</sup> Նույն տեղում:

<sup>28</sup> Մաղալյան Վ., Ղաղեթ-Խաչեն, Ե., 1999, էջ 78:

բարբառային առանձնահատկությունները<sup>29</sup>: Լոռի էին գաղթել հիմնականում Գյուլիստան և Վարանդա գավառների բնակիչները, այսինքն՝ Մելիք-Բեգլարյանների և Մելիք-Շահնազարյանների հպատակները: Իսկ Խաչենի և Դիզակի հայերը մասամբ մնացին իրենց տեղերում, մասամբ էլ՝ գաղթեցին այլ վայրեր: Նրանցից շատերը տեղափոխվեցին Վրաստան, խառնվեցին վերոհիշյալ երկու մելիքների հպատակների հետ<sup>30</sup>:

XIX դ. 30-ական թվականներին ցարական Ռուսաստանն իր դիրքերը ծայրամասային գավառներում ամրապնդելու նպատակով գործի է դնում Հայաստանի ռազմավարական և տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհների երկայնքով ուղիներ բնակեցնելու ծրագիրը<sup>31</sup>: Լոռին կապող օղակ էր Հայաստանի մնացած գավառների ու Ռուսաստանի միջև, ուստի մեծ թվով ուղևորներ բնակեցվեցին հենց Տաշիր-Լոռիում՝ հիմնելով ուսական գյուղեր:

Այսպիսով, շուրջ քառորդ դար տևած գաղթի շնորհիվ Լոռու գավառի ազգաբնակչությունն զգալի համալրում ստացավ: Ռազմական նախորդ գործողությունների հետևանքով բնակավայրերը լքած շատ լուռեցիներ վերադարձան իրենց հայրենի բնակավայրերը: XIX դ. դարի 30-ական թթ. փամբակում գրանցվեց ազգաբնակչության թվաքանակի աճ: 1831 թ. Լոռու տարածքն ուներ 10636 բնակիչ, որոնցից՝ հայեր՝ 85,3 %, չիա թուրքեր (թաթարներ)՝ 11,2 %, հույներ՝ 3,5 %<sup>32</sup>:

Ամփոփելով, պետք է նշել մի կարևորագույն հատկանիշ, որ Լոռու գյուղերը, մինչև ներգաղթերը լինելով լիովին հայաբնակ, դրանից հետո ևս համլրվելով բացառապես հայ բնակչությամբ, պահպանեցին իրենց թվական գերակշռությունը և հայակական էթնո-ժողովրդադրական նկարագիրը նաև հետագայում:

<sup>29</sup> Լալայեան Ե., Բորչալուի գաւառ, Թիֆլիս, ա. թ., էջ 6:

<sup>30</sup> Մաղալյան Վ., Աշխ., էջ 67:

<sup>31</sup> Обзор переселенческого дела на Кавказе, СПб., 1913, с. 2—6.

<sup>32</sup> Մանասյան Մ., Գրիգորյան Ա., Եղյան Գ., Լոռու մարզ. բնությունը, բնակչությունը, տնտեսությունը, Ե., 2003, էջ 82:

**АСМИК АМИРДЖАНЯН  
ИИ НАН РА**

**ЭТНИЧЕСКИЙ ОБЛИК ЛОРИСКОЙ ОБЛАСТИ В КОНЦЕ  
XVIII – В ПЕРВОМ ТРИДЦАТИЛЕТИИ XIX ВВ.**

**РЕЗЮМЕ**

Армянское население Лори всегда являлось большинством. В результате переселения греков и турок в конце XVIII века в Лори национально-этнический состав населения региона хотя значительно изменился, но армяне по-прежнему составляли большинство. На втором месте оказались турки, а на третьем — грузины (последние составляли менее 5 % от общего числа населения региона).

По указу царя Павла I от 18 января 1801 г. Картли-Кахет был присоединен к России. Некоторые области Северной Армении, в том числе Лори, в составе Восточной Грузии примкнули к Российской империи.

После присоединения Восточной Армении к России, царизм начал внедрять свои административные деления. Эти изменения охватили и область Лори. В этот период Лори был в центре внимания русского командования, так как для защиты новых завоеванных земель царское правительство нуждалось в надежном населении. Правительство стремилось заселить эти новые территории (в частности, Лорийскую область) благонадежным для себя населением.

После русско-турецкой войны 1828—1829 гг. множество армянских семейств из областей Западной Армении переселилось в Лори.

В результате этих переселений численность населения Лорийской области возросла за счет армян. Лорийская область осталась армянонаселенным регионом.